

Az irodalomfogalom változásai az 1780-as, 1790-es évek magyar irodalmában

1. Az irodalomfogalom elmozdulásai

a) Hagyományok szembeesülése

A *tudós hazafiság* beszédmódjához¹ politikai-ideológiai kontextusban egy értelmezői közösség (a „tudós Hazafiak” közössége) rendelhető, irodalmi összefüggésekben azonban nyilvánvaló az *eltérő* értelmezői közösségek jelenléte. A „tudós Hazafiak” számára a nyugati nemzetek példája az irányadó, s ebből következően támogatandók a fordítások, amelyek a mintakövetés kézenfekvő eszközeinek látszanak. Amikor azonban arra kerül a sor, szorosabban irodalmi problémaként, hogy *mit* és *hogyan* kell fordítani, már megoszlanak a vélemények. Ugyanígy egyetértés van abban, hogy az irodalom, a poézis – az „*utile dulci*” horatiusi elve értelmében – a komolyabb tudományok felé vezető lépcsőfok, eszköz, mely a gyönyörködtetéssel megédesíti a nehéz ismeretszerzést, viszont a gyönyörködtetés jellege, tartalma és jelentősége már különbözőképpen tűnik fel az egyes használói közösségek előtt. Megegyeznek abban, hogy a magyar nyelvű művek írása a nemzet felemelését szolgálja, de vannak, akik kétségbe vonják minden mű ebből fakadó feltétlen értékét. A *tudós hazafiság* beszédmódjának ezen megoszlása leginkább a *fordítás*-, a *leoninus*- és a *kritika-vitában* mutatkozik meg.²

Ez a megoszlás és a viták szoros kapcsolatban vannak azzal a jellegzetességgel, hogy a „józsefi kor” irodalmi műveltsége erősen integratív, vagyis rétegei hagyományokat reprezentálnak. A *literátusság* és a *popolaritás*, valamint a *profánusság* hagyományá váltan van itt jelen, s jelenlétük egyben szembeesülésüket is jelenti.³ Nem létezik még ezeken kívüli nézőpont, mindig a saját relevanciák érvényesülnek. Erre a sajátosságra már Földi János is utalt Kazinczyhoz írott 1791. június 11-i levelében:

Azok, a' kik sem a' Poésisnek természetét Aesthetica szerént nem tanulták, sem Nyelvek természetét nem esmerik, sem idegenektől nem akarnak tanulni, mint Horváth, Kovásznai, Gvadányi etc., nagyobb Poetát a' világon nem tartanak Gyöngyösinél és egyedül annak követői, vagy más igen kevés Magyaroknak, mint Horváth Erdődi Lajosnak 's a' tb. De messze is megyek. Gyöngyösi a' Monasticus, Aesthetica nélkül való verseknek

béhozója 's gyarapítója stb. *Egy szóval ki ki a' melly Vestibulumon tekintette a' Heliconnak egy oldalát, tsak azt a' felét kedvelli, egész tekintetében a' Parnassust, vagy Poesist egy sem vizsgálta.*⁴

Az eladdig elszigetelt hagyományok nem pusztán egymás mellé kerülnek, hanem kontaktusba is lépnek: a különféleség reflexívvé válik. A másság fel- és megismerése egyrészt az azzal való vitát eredményezi, másrészt viszont az öndefiníciós törekvéseket is táplálja. A viták végső soron arról szólnak, hogy mi az irodalom. A *literátusság* korábban definitive kizárta a *populáritást* az általa irodalomnak tekintett jelenségek köréből, a *populáritás* nem is törekedett sem „irodalmi” rangra, sem önértelmezésre, a *profánusság* pedig reflektálatlanul használta a *populáritás* költészeti hagyományát, miközben maga a *literátusság* irodalomértelmezését újította meg. A szembesülés ereje kimozdította helyükből ezen értelmezési sémákat.

b) Szűkülés és bővülés

Az irodalom fogalma a XVIII. század második felében és a századfordulón gyökeres átalakuláson megy keresztül, olyannyira, hogy magának a fogalomnak az egysége és koherenciája is kérdésesnek tekinthető.⁵ A változás folyamatos szűkülést jelent, ami két csomópontban ragadható meg. Az egyik, az egységes tudományfogalom megbomlása a század közepére tehető, a másik, a tudományosságtól az esztétikum felé fordulás a századvégen figyelhető meg. A *literátusság* irodalmi műveltsége erudícióként értelmezhető, ezt fejezi ki az alapszó, a *litterae* is;⁶ mint Szili József írja, „maga a *litterae*, többes száma ellenére, nem pluralizálódott, eleve egységesen csak »bötüt«, írásművet, rögzített műveltséganyagot jelentett”.⁷

A *literátusság* irodalomfogalmán belüli fordulat, a szakosodás⁸ abban állt, hogy ez az egységes műveltséganyag differenciálódni kezdett, „a tudomány” helyét „a tudományok” foglalták el. „Alighanem ez volt a legdöntőbb indítás – a differenciálódási folyamat teljes művelődéstörténeti, szociológiai háttérével – a fogalmak olyan átrendeződéséhez, amely helyet teremtett a modern – egységesnek, egyetlennek és egyetemesnek tetsző – esztétikai irodalomfogalmak számára, s elősegítette a jelentések, jelentéselemek ilyen irányú integrációját. Ez persze már a *litteratura* égisze alatt megy végbe, s az új szó a latinban a *litteratura* származékszavai körében már csak a melléknévi alakokkal őrzi kapcsolatát a *litterae* szóval.”⁹ „A *litteratura* már leginkább csak a humán tárgyakat fogja át, egyre szűkebben, csak az irodalom nyelvi alkotásmódjához közel állókat. S persze már a további specializálódás is megkezdődött a szó külföldi előtörténete folyamán: a szépirodalomra szűkült az egyik domináns jelentésköre.”¹⁰

Az irodalomfogalom változásának e két csomópontja, noha logikailag (és időben is) kétségtelenül követi egymást, mégsem tekinthető egy lineáris

folyamat két szakaszának, sokkal inkább változási irányoknak látszanak. Az egységes litterae-fogalom például már Bod Péternél érvénytelenedik, hiszen ő „a szintézist nem a régi egység, hanem az összetevődés értelmezésben használja”.¹¹ A historia litterariák minden tudós mű összegyűjtésére irányuló törekvése egyre inkább önállósuló tudományágakkal szembesült: „a század végére a tudományos élet teljesen részeire bomlott és az akkor írt szintetikus munkák, mint Horányi Bibliográfiája és Wallaszky Historia litterariája, már ezeket a részeket akarják újra összeilleszteni, de úgy, hogy a résztudományok önálló jogosultságát elismerik.”¹² Ugyanakkor Bessenyeinél nyoma sincs az ilyen értelmű szakosodásnak, irodalomfogalma ugyanúgy osztatlannak tűnik, mint a literátusság évszázados hagyományokat követő irodalmi tudatában. A profánusság ezt az osztatlan tudományfogalmat értelmezi át a hagyományos deákossággal szemben, a modern, nyugat-európai, felvilágosult tudományosság és a szükséges feltételnek tartott magyar nyelvűség jegyében.

Az 1780-as, 1790-es évek fordulóján, a „józsefi korban” igen erősen hatott a hagyománnyá vált profánusság irodalomértelmezése, erre épült, ezt alakította tovább a tudós hazafiság beszédmódja. A profánusság eredeti önmeghatározásához képest azonban már lényeges különbségek is megfigyelhetők, noha a gondolatok rendkívüli mértékben egyezőknek tűnnek. A leglényegesebb különbség – az összefüggő gondolatmenet elemeinek önálló életre kelésén túl – nyelv és tudományosság viszonyában fedezhető fel. Bessenyei elgondolásaiban magyar nyelvű *tudományosságról*, míg az 1780-as évek gondolatvilágában inkább *magyar nyelvű* tudományosságról van szó. Bessenyei eljut a magyar nyelvhez, utóbb abból indulnak ki. Az a határozott lépés, amelyet Bessenyei tesz a tudományosság új értelmezésében, később nem válik általánossá, a deákossággal szembeforduló, a modern, felvilágosodott európaiság jegyében elgondolt tudósság önmagában (éppen kimondottan művelt karaktere következtében) nem lehet integratív eszmévé. Minthogy azonban e gondolat belső logikája a magyar nyelvűséget is előtérbe állította, így megteremtődött a lehetőség a hangsúly áthelyeződésére, aminek következtében a tudós hazafiság minden irányban nyitottá válhatott.

A szakosodás szűkülési tendenciájával párhuzamosan így egy azzal ellentétes irányú, bővülési tendencia is érvényesült, ami azonban az irodalomfogalom ideologikumká alakulásához és kiüresedéséhez vezetett. Ha a szakosodás részekre bontó, elkülönítő folyamata „helyet teremtett a modern – egységesnek, egyetlennek és egyetemesnek tetsző – esztétikai irodalomfogalmak számára”,¹³ a tudós hazafiság kiüresedő irodalomfogalma (ami gyakorlatilag megszűnik irodalomfogalomként funkcionálni) felveti az igényét a megteremtődő hely betöltésének. Az a szempont és kritérium, amely mentén a létrejött tér betöltésére az új fogalom körvonalazódni kezdett, egyre inkább esztétikai jellegű öltő értékelt volt.

c) Görög Demeter és Péczeli József

A szűkülés és bővülés, kiüresedés párhuzamos tendenciái jól kitapinthatóak a tudós hazafiság beszédmódját mintegy reprezentáló Görög Demeternél és Péczeli Józsefnél, akik lapjaik által nagy hatással közvetítették, szétsugározták eme ellentmondásos irodalomfogalmat.¹⁴ Az irodalom mindkettőjük számára egyértelműen a tudományokkal azonos, a poézis sajátlagossága csak mint a magasabb tudományokhoz vezető lépcsőfok, a tudás megszerzését megédesítő közvetítőeszköz értelmeződik. Egyaránt fontos számukra, hogy a tudás minél szélesebb rétegekhez eljusson, lapjaikat ennek a célnak a szolgálatába állítják. Ez a tudományos ismeretterjesztő jelleg másrészt szorosan összefügg a magyar nyelvűséggel is: e „korszakban a magyar nyelvű tudományosság alighanem nagyrészt csupán »népszerűsítő« funkcióban működött”,¹⁵ mivelhogy a magyar nyelv készületlensége folytán nem vehette át közvetlenül és azonnal a latin szerepét a tudományok művelésében.

Elég világosan kitetszik e kettősség a *Mindenes Gyűjtemény* programírásának gondolatmenetéből is:

Ha mi tsak némelly Tudósoknak kedvükért akarnánk írni, könnyű volna nekünk akár a' Jénai, akár a' Göttingai, akár a' Berlini Tudós Ujságokból minden héten két árkust kiszedni. – De mitsoda gyönyörűséget találnának abban az Aszszonyok? – Látni való, hogy így tzelunk' el nem érhetnénk." Merthogy a cél az, „hogy az aszszonyokat 's még eddig az olvasásban kevésbé gyönyörködő Nemeseinket kapassuk az olvasásra, 's a' magyar könyveknek szeretetére.”¹⁶

A lap pedig olyan cikkeket közölt, például Kováts Ferenc pápai mérnök és mások tollából, amelyek még szélesebb körű, az alsóbb néprétegekig elható tudományterjesztést szorgalmaznak („semmi sem volna most szükségesebb, mint ha az olvasásnak a szeretetét, mellytől még Nemzetünk nagy részént idegen, még a szegénység közt is elhatalmazza”).¹⁷

A *Hadi és Más Nevezetes Történetek* ugyancsak különös hangsúlyt ad a tudás szélesebb rétegekhez való eljuttatásának:

Említjük egyedül, 's ajánljuk azon tzelunkat, melly szerént a' Magyar Nyelvnek gazdagodását, rendbe szedését, 's tsinossabbodását, és ennél fogva a' Tudományoknak-is rajta még nagyobb erőben lehető virágzását, nem tsak magunk; hanem más érdemes Hazafiai által-is kívánjuk munkálódní, a' mennyiben ígérjük, hogy mi minden köz haszonra tzelőző igyekezetet, mellynek fel-fedezése eránt meg-kerestetünk, pénz és jutalom nélkül fogjuk a' Hazával közleni.¹⁸

Cikkeikben többször szólnak a könyvtárakról, a könyvkiadás eseményeiről, arról, melyik „hazafi” éppen min dolgozik, hogy ezáltal is előmozdítsák „a' Könyvek forgását is (circulatioját)”,¹⁹ s a tudományok mind szélesebb körben való elterjesztését.

Az alapvető célok nagyarányú hasonlósága mellett is figyelemre méltó azonban néhány különbség, amelyek viszont éppen az irodalomértelmezés eltéréseire utalnak. Görög Demeter és a körülötte (lapja körül) tömörülő társulat, amely az akadémia-tervek korabeli központja is egyben,²⁰ úgy tűnik, a szakosodás értelmében fogja fel a tudományokat, míg Péczelire inkább a tudományok osztatlan szemlélete a jellemző. A *Hadi és Más Nevezetes Történetek*hez kötődő pályázatok szaktudományos művek írását célozzák meg, pszichológiai, illetve grammatikai műveket várnak magyar nyelven (csak a harmadik pályázat általánosabb, amely a magyar és a latin nyelv egymáshoz való viszonyát firtatja).²¹ A későbbiekben is főleg ilyen jellegű munkák kiadását szorgalmazzák, támogatják (például Földi János *Rövid Kritika és Rajzolat a Magyar Fűvésztudományról* 1793-ban vagy a saját, Kerekes Sámuellel közösen készített *Európának közönséges táblája...* 1790-ben).

Jellegzetesen irodalmi művek válogatás és határozott koncepció nélkül kerültek a lapba (és utódjába, a *Magyar Hírmondó*ba). Ugyanakkor figyelemre méltó, hogy az esztétikáról mint önálló tudományágról itt jelent meg az egyik első ismertetés, s ez Baumgarten művére is hivatkozik:

A' szép Tudományok alatt értetődnek: a' Versszerzés, és a' folyó ékesen-szollás. A' szép mesterségek alatt pedig a' musika, tántz, teátrumi mesterség, rajzolás, kép-írás, réz-mettzés, faragás, kő-mettzés, és építő-mesterség (architectura) 's kertészség. Szép tudományoknak 's mesterségeknek azért nevezetnek, mivelhogy ezen tulajdonságokban mind oda tzelőznek, hogy magok külömbkülömbféle tárgyaikban a' valóságos szép' 's gyönyörködtetőnek el-találását 's érzését eszközözlhessék. Ezen szépségek körül foglalatoskodik az *Esthetika*, a' honnan *Szép' Filozofijának*, 's *Iz' Tudományának* is hivatattik.²²

(Az egyetem esztétika tanszékének betöltésére 1791-ben kiírt pályázat, amelyre olyan neves literátorok jelentkeztek, mint Batsányi, Rájnis, Révai, Schedius, Szentjóni, ugyancsak önálló tudományként exponálta az esztétikát: Schedius Lajos kiválasztásával pedig – a modern szemléletek közül – a göttingai neohumanista koncepció került pozícióba.²³)

Péczeli számára a tudományok nem sajátos, önálló irányultságuk és céljuk szerint lényegesek, hanem osztatlanul: a tudományok általában a tudást jelentik. Amikor lapjában mindenféle tárgyú cikket közöl, földrajziakat, a méhtartás módozatait ismertetőket, orvosi tanácsokat stb., akkor nem ezek szaktudományos jellege dominál, hanem ismeretterjesztő célzatuk: a praktikusan szükséges ismeretek világát kívánja minél szélesebb kör számára közvetíteni. E törekvés mintegy reprezentatív műfaja a kivonat,²⁴ amely a rohamosan bővülő enciklopédikus ismeretanyag megszerzésének praktikus eszközeként funkcionált az európai irodalmakban, s így használta Péczeli is: „mivel későtske ébredtünk-fel, nem érhetünk mi arra, hogy a' Görög, Deák, Ánglus, Frantzia, Német jó munkákat végtől-végig le-forgassuk. Huzzuk-ki tehát azoknak velejeket, vgy essentziájokat, 's mi leg-felsősebb benne,

azzal gazdagítsuk literatúránkat.”²⁵ A *Mindenes Gyűjtemény* cikkeit Péczeli nem kis részben éppen kivonatoló újságokból fordította.²⁶

Irodalmi műveket is közölt természetesen a *Mindenes Gyűjtemény*, de akár-csak Görög lapja, jórészt válogatás és koncepció nélkül. Péczeli azonban maga is író volt, a kor az *Henriade* és Young fordítójaként ismerte és tisztelte. Az írás mindazonáltal számára csak tanítás (tudás és erkölcsi vonatkozásban egyaránt értve, nem véletlenül kedvelte különösképpen a közvetlenül tanító jellegű állatmese műfaját) és a nemzet felemelésének szolgálata volt.²⁷ „Mind-ez pedig arról vall, hogy Péczeli részben *hátrább* de ugyanakkor *másutt* is áll az irodalmi tudatosulás szintjén, mint a kortársi élvonal”: „az irodalmat nyelvi oldalról nem minősíti, éppen ez az a szempont, amelyet kevésbé tud értékelni egy írónál [...] így szabadon törhet elő az irodalom funkciójáról vallott, a gyönyörködtetést a direkt tanítás javára visszaszorító, de mindenképpen a felvilágosodás szolgálatában álló felfogása.”²⁸ Ez az irodalomfogalom, amely lényegi vonásaiban megegyezik a Görög-féle társulás irodalomfelfogásával, képezi a viszonyítási pontot a tudós hazafiság beszédmódjában. A korabeli vitákban ehhez képest határozódnak meg más értelmezői közösségek. A fordítás- és a leoninus-vitában a nyelvi kifejezés, illetve a gyönyörködtetés felértékelődését konstatálhatjuk, míg a kritika-vitában általában az irodalmi érték (és értékelés) kérdése kerül terítékre.

2. A fordítás-vita: nyelvi kifejezés

a) Mit fordítsunk?

A’ meddig egy Nemzet magától a’ Tudományokban nagy elő-menetelt tehet, ‘s remekmunkákat készíthet: addig több száz esztendők el-telnek; holott, a’ másiknak találmányait költsőnezvén, kevés idő alatt a’ tökéletességhez közelíthet. Innét lett a’ Könyveknek egygyik Nyelvből a’ másikba való fordítása a’ tudós Világban olly közönséges szokássá, de kiváltképpen az ollyan Nemzetnél el-kerülhetetlenül szükségessé, melly a’ Tudományokban még nem eléggé jártas, benne azonban szapora lépést tenni kíván. Szomszéd Nemzeteinknél, kiket most tudományaikkal fényeskedni szemlélünk, mindennütt a’ Fordítás szolgált eleintén leg-nagyobb segítségül. Miért ne követhetnők tehát mi-is ezeknek szerentsés példáit?

– foglalja össze Batsányi klasszikus tisztasággal a fordítások szükségességéről és feladatáról szóló közkeletű érvelést *Magyar Museum*-beli cikkének bevezetőjeként.²⁹ Ezzel a tétellel szemben számottevő nézetek nem fogalmazódtak meg.³⁰

A kor fordításirodalmában szemlélvén az az első érzésünk, hogy lényegében válogatás nélkül mindent fordítottak, kinek mi akadt a keze ügyébe. Ebben az eklektikusságban mindazonáltal feltűnhetnek bizonyos tendenciák, sűrűsödési pontok, még ha a kortárs vita nem jelzi is létüket. Az egyik nagy irány az antik klasszikusok magyarítása: egyre-másra próbálkoznak

íróink nemcsak egyes versek, de egész kötetek (például Vergilius *Eclogái*), nagy terjedelmű művek lefordításával (például az *Iliász* és az *Aeneis*). A másik jellemző törekvés a tudós és/vagy ismeretterjesztő művek magyar nyelvre való átültetése, a rövid, újságcikk terjedelmű írásoktól a terjedelmes könyvekig, a növényrendszertantól az útleírásokig és a pedagógiáig (lásd a Görög Demeter és Péczeli József reprezentálta tudós literátori tevékenységet). A harmadik jól kivehető csomópont a kortárs irodalom fordításában jelölhető meg. Gyakran nem a ma elsővonalbelinek tartott művek kerültek íróink látókörébe, mégis általában olyanok, amelyek jellemzőek voltak a modern európai irodalmakra. Ezek az irányok és csomópontok bizonyos nyelvek: sorrendben a latin, a francia és a német dominanciáját is jelenti, mindazonáltal ez a dominancia nem elégséges ahhoz, hogy elsődlegesen ezzel jellemezzük őket.³¹ E választásokban egészen eltérő természetű preferenciák és koncepciók nyilvánulnak meg.

Említettük már, hogy a fordításprogramban általában a megfelelési igényt látjuk érvényesülni. E megfelelési igény legáltalánosabban a latinnal szemben érvényesül, ami hagyományosan a műveltség nyelve volt, e vonatkozásban kell tehát bizonyítani a magyar kiképzettségét. Ezen az egyezésen túl azonban már igen eltérő koncepciókat rejtenek magukban a jelzett fordítási irányok, hiszen a lefordításra választott művek köre egyben kijelöli azt a vonatkozási pontot is, amelynek viszonylatában a megfelelési törekvés működik. Az antik auktorok magyarra fordításában a latinitás hagyományos műveltsége szólal meg magyarul, „nem avégett, hogy az, aki idegen nyelven nem tud, praktikus szükségtől vezetettve, el tudja olvasni, hanem avégett, hogy versengés képében a magyar nyelv bebizonyíthassa egyenrangúságát, teljes jogú és teljes körű kiképzettségét (példával: hogy a latinul tudók számára meglegyen *magyarul* is Horatius stb.)”.³² A művelődési és irodalmi innováció lehetőségeit ebben az esetben a deákosság hagyományos (bár nem feltétlenül alacsony szintű) műveltsége szabja meg.

A tudós művek fordítói igyekeznek a korszerű tudás forrásait megkeresni, s ezek magyarításával *magát ezt a tudást* átplántálni a honi művelődés lehetőleg minél szélesebb köreibe. Nyilvánvaló e törekvés felvilágosult haszonelvűsége, ami egyrészt segíti a művelődés fejlődését, másrészt viszont figyelmen kívül hagyja az irodalom sajátos szempontjait. A harmadik irány ezzel szemben éppen ez utóbbira helyezi a hangsúlyt, noha maga is praktikus megfontolásokból indul ki, mint láttuk. „Az volt igyekezetem Sztellában, hogy a’ nyelvnek *energiát, pathósz*, den Ton der grossen Welt [...] és *görgést* adhassak” – mondja Kazinczy Goethe-fordításáról szólván.³³ Batsányi pedig az Osszián kapcsán fogalmaz meg hasonló célt: „Ossziánt olly *híven, igazán, és jól* fordítsam, hogy a’ ki őtet más valamelly nyelvenn olvasta, ’s ismérni tanulta, nálam-is szinte olly felséges, olly érzékeny, rövid, és hathatós Énekesnek lenni talállya”.³⁴ Ez a törekvés – Fried István kifejezésével³⁵ – iroda-

lomteremtésként értelmezhető, hiszen az idegen mintának való megfelelés az irodalom nyelvének, műfaji rendjének, hangnemeinek radikális megújítását kívánja meg. Ebből a szempontból válik egyenértékűvé a fordítás az eredeti művel, e szemléletben.

A nyelvi kifejezőmód mint preferencia megfigyelhető egy további eltérésben is. A korban egyre-másra jelennek meg a tudósítások a lapokban, hogy ki mit vett munkába, s gyakran ott áll a figyelmeztetés is, hogy ha bárki hozzákezd valamely mű fordításához, „ne sajnálja tudunkra adni, hogy többen azon egy munkán ne fáradjanak”.³⁶ E pragmatizmus a fordításprogram szűken vett értelmezéséből fakad, mikor is az enciklopédikus teljességet célozza meg: az ökonomikus munkamegosztás áll a középpontban, hiszen ha mindenki csak egy művet fordít, akkor összességében többre jut idő és energia. Ugyanakkor például Batsányi, Kazinczy, Ráday magánlevelezésben és folyóirataik hasábjain többször is egymás mellé helyezik egyazon mű két fordítását, hadd vetekedjenek egymással.³⁷ Ez utóbbi nézetek nyilvánvalóan túllépnek a szűken vett pragmatikus szempontokon, s már a kifejezés lehetőségeit kutatják. Csakúgy, mint a fordítások *hogyanja* kapcsán kibontakozott vita.

b) *Hogyan fordítsunk?*

Az 1780-as, 1790-es évek fordulóján zajlott fordítás-vita, amely sok tekintetben a hasonló német vitát ismétli meg, jól ismert a szakirodalomban.³⁸ „Ennek története – mint Szajbély Mihály is írja – a Batsányi kritikai kiadásban részletesen olvasható, itt csak röviden emlékeztetünk rá. Batsányi Magyar Museum-beli tanulmányát Rájnis József és Pézseli József részéről érte támadás. [...] Pézseli egyébként csupán egy ízben fogalmazta meg véleményét a komáromi *Mindenes Gyűjtemény* 1789. évi VIII. levelében, Rájnis és Batsányi között viszont igazi vita alakult ki. Rájnis 1789-ben megjelent *Magyar Virgilius* című kötetének *Tóldalék*ában fejtette ki először véleményét. Batsányi ugyanebben az évben ismét a Magyar Museumban megjelent válasza után (*Tóldalék a Magyar Museum harmadik negyedéhez*) Rájnis valószínűleg 1790 elején kezdett hozzá véleményének átfogó kifejtéséhez *Apulėjus' tüköre* című munkájában. E művét azonban sohasem fejezte be, s elkészült részei is (néhány, az 1820-as években publikált fejezet kivételével) kéziratban maradtak.”³⁹ Batsányi egyébként már a *Magyar Musá*ban közölte cikke első változatát,⁴⁰ Pézseli pedig a *Henriás* előszavában kifejtette idevágó gondolatait.⁴¹ A vitához, noha nem direkt módon, hozzászólt még Kreskay Imre is,⁴² Kazinczy korabeli fordításainak előszavaiban fogalmazta meg álláspontját,⁴³ akár csak Révai Miklós, kötete előbeszédjében,⁴⁴ Földi János pedig Kazinczyhoz írott leveleiben,⁴⁵ s Ráday Gedeon is tanulmányt készült írni e tárgyban.⁴⁶

A sokféle vélemény egyben közös: nem vonják kétségbe, hogy készíthető az eredetivel adekvát fordítás. A korban a racionalista nyelvszemlélet⁴⁷ volt általánosan jellemző, amely a nyelvet a tudás eszközének, pusztá közvetítő-

jének tekintette. Igen érzékletes Péczeli József megfogalmazása, a maga túlfeszítettségében:

Aki meg akarja tudni, szépek-é, jók-é az ő versei [...] fordítsa le azokat Németre, Deákra, vagy más idegen nyelvre: ha a fordítás szép, úgy elhiheti, hogy a versek is szépek, de ha a fordításban eltűnt minden szépség és a gondolatok is csak úgy következnek egymás után, mintha vasvillával hányták volna össze, bizonyos lehet felőle, hogy soha azok a versek a bölcs maradéokra által nem mennek.⁴⁸

Akár Batsányit, akár Kazinczyt, vagy bármely más szerzőt vesszük elő, azt tapasztaljuk, hogy élesen, vagy kevésbé sarkosan fogalmazva, de egyaránt az eredeti és a fordítás ekvivalenciájának lehetőségét vallják.

„A’ Fordítottának az eredet-írás’ hív és igaz mássának kell lenni. [...] azt, a’ mi az eredet-írásban van, *mind*, és, ha-tsak lehetséges, *ugyan-azon renddel*, ki kell nékie fejeznie: *sem többet, sem kevesebbet* nem szabad nékie magában foglalni.”⁴⁹ Ez volt az a tétel, amelyet mind Rájnis, mind Péczeli kifogásolt és több-kevesebb hevességgel támadott Batsányi gondolatmenetében. Mindketten azt vallották, hogy a *szoros* fordítások helyett (amit Rájnis a *rabi* fordítással azonosított), szabad fordítások, vagyis adaptációk kellene, hogy a fordító versengjen az eredetivel. Abban azonban már ők is eltértek egymástól, hogy miért. Rájnis a klasszikus imitáció-elv alapján, Pliniusra (és Gottschedre hivatkozva),⁵⁰ Péczeli pedig az antik imitáció-elvet a haszonelvűség pragmatikus szempontjai szerint átértelmező francia elméletírók, nevezetesen d’Alambert nyomán.⁵¹ Véleményükben ugyanaz a műveltségi háttér és szemlélet jut kifejezésre, amelyet már a fordítandó művek körének megválasztásában is érvényesülni láttunk, vagyis a hagyományos deákos és a felvilágosult tudós irodalmi műveltség.

Ezeztől alapjaiban tér el Batsányi (és Kazinczy, Földi) álláspontja, amely a jellegzetesen irodalmi vonatkozásokra, a nyelvi kifejezés problematikájára helyezi a hangsúlyt: „Szabad igen-is a’ pallérozottabb nyelveknek szépségeiből nekünk-is holmit költsönöznünk.”⁵² A fordítás nemcsak az eredeti művel való versengés terepe, nemcsak a tudás átplántálásának eszköze, hanem a nyelvi kifejezés megújításáé is. Eladdig nem létezett formák és hangnemek megteremtésére nyílik lehetőség, ha a lefordítandó műnek a „velején” kívül az „öltözete” is „lemásoltatik”. Az irodalomfogalom szempontjából ez azonban egészen újszerű mozzanatot vezet be: noha a nyelv még a tartalom „felöltöztetése”, de már fontossá kezd válni.

3. A leoninus-vita: gyönyörködtetés

a) Támadás és védekezés

Az utolsóbb s deáktalanabb százakban, midőn már a Római nyelv csaknem hanyatt fordult, s kiszakadt vala a régi jó íz a megvesztett szájból; elkezdődék a Leonínomi versek farragása: de ha szinte magok homályos idejekben tetszettenek is valakinek, mostan amaz arany századbéli Versszerzők munkáiban minden lakozott, vagy gyakrabban megfordult Tudósoknak gyomrokra emelygetik

– írja Baróti Szabó Dávid *Verskoszorú* című kötetének előbeszédében,⁵³ éles támadást intézve a korban divatozni kezdő leoninus verselés, a rímes disztichonok ellen. A régi tudós humanista érvrendszerrel Baróti a kétféle versnem, a hangsúlyos és az időmértékes keverése ellen lép fel, nyilvánvalóan az általa képviselt, latinos-deákos alapozású versújítási irányt képviselve. „Azért az ily karbéli írók bár ezután azon egy munkát két sámfára ne üsse nek, ha a józanabb ítéltűeknek próbakövét meg kívánják állani.”⁵⁴

Ugyanekkor Péczeli József is hasonló véleményt képvisel, a *Magyar Hírmondó* hasábjain:

...igen sokat nyerne abban e mai szép Magyar Nyelvünk, ha az ilyen tudós Hazafiak az ilyen nemű verseket csak az oskolába járó gyermekeknek hagynák, hogy ezekkel a csecsebecsékekkel egymást gyönyörködtessék, magok pedig ne annyira a fülnek, mint az észnek és a szívnek dolgoznának, és mint más Országokban a Poéták az egész Nemzetnek tanító Mesterei, úgy ezek is bölcs írásaikkal a mi Népünknek mind elméjét világosítanák, mind pedig kemény szívét lágyítanák.⁵⁵

Jól látható azonban, hogy Péczeli az ész és a fül szembeállításával egy másik pozícióból bírál: a leoninus vers csak gyönyörködtetésre való, vagyis nem állja ki a magasabb tudományok mércéjét.

Batsányi egy szerkesztői jegyzetében Péczeli véleményét visszhangozza, de kevésbé élesen fogalmazva.⁵⁶ Földi János kezdetben a leoninust is a kétszeres versek közé számította, elfogadottságot biztosítva ezáltal neki, utóbb azonban kizárta a rímes disztichonokat a követhető versformák köréből.⁵⁷ Ráday Gedeon a *Magyar Museumban* közölt *Dieneshez* című versében⁵⁸ és Édes Gergelynek írott *Parnasszusi lecke* című episztolájában,⁵⁹ Kazinczy pedig ugyancsak Édes Gergelyhez írott levelében kel ki a leoninusok és íróik ellen.⁶⁰ Számukra azonban már az ízléstelenség a legfőbb botránykő: „A’ hol ez a’ szerentsétlen neme a’ poesisnek kedvességben vagyon, ott az aesthesisnek hajnalló sugarát sem lehetett még látni.”⁶¹ Ezen egyaránt elítélő vélemények eltérő érvrendszerében ugyanazon műveltségi-szemléleti megosztásra figyelhetünk fel, mint amit a fordítás-vita esetében is láttunk.

A támadások hevessege kiváltja a megtámadottak ellenkezését is, noha először az a Horváth Ádám reagál (Péczeli 1786-os cikkére), aki nem volt

közvetlenül érintve.⁶² 1790-ben aztán megjelenik Gyöngyössi János verseskötete, melynek előszavában a következőket is olvashatjuk:

Semmitől-is inkább nem tartok, minthogy a' Deák formára szabott, de mindenik rendnek közepén és végén meg-egygyező hangon járó *Distichonaimmal* sok Tudósaink előtt kedvet nem találok; minthogy már ezt mind tupa hírből, mind levelekből nyilván tapasztaltam; sőt én-is ez által a' porban jádzó gyermekek közzé töllok számláltatom.⁶³

Gyöngyössi János elismeri, hogy nem számláltatik a „kimívelt Tudósok közzé”, mindazonáltal érvényesíteni kívánja ízlésvilágát:

Nevek-szerint említhetnék tsak tudtomra-is Nemzetünkéből valóságos Tudósokat, a' kik e'-féle Verseknek nemében gyönyörűségeket találják, és nem hogy iskolai gyermek-játéknak tartanak, hanem inkább a' Vers-szerző Magyar Elmék' leg-gyakorlottabb fordítást 's könnyüségét kívánó felső próbájának.⁶⁴

Az érvelés a Haza szolgálatának nemes célját veszi alapul, felhasználván közben a jól ismert érvet, mely szerint minél bonyolultabb a versforma, annál inkább díszére válik a nyelvnek (no meg persze írójának). Ez egyben a két vershagyomány, a hagyományos magyar hangsúlyos és az újabban kiképzett időmértékes egyeztetésének szándékára is utal,⁶⁵ amely szándék a magyar vershagyomány megújítási ajánlataként értelmezhető. Édes Gergely ezzel szemben inkább „megtérni látszik”, Rádayhoz írott válaszepisztolájában elismeri, hogy a leoninus a műveletlenség terméke, de ugyanakkor szükségesnek látja, hiszen „Még most csak csecsemő Múzsánk és emberi korra / Nem lehetett neki jutni”, s e helyzetben „majd netalán megnyerjük ezáltal / A még most csak gyerekes piperének örülő / Szíveket is”.⁶⁶ Ez az érv természetesen Gyöngyössinél is szerepel:

...az e'-féle Versnek Nemével az Aszszonyi Nemes Nemnek kedvezni kívántam. Ez a' szép Nem egy-felől még szokatlan a' régi Görög és Romai Verseknek formáihoz; más-felől pedig hozzá-szokott egyedül tsak a' közönséges Magyar Versekben lévő Rendeknek öszve-hangzó végződéseishez. [...] Vallyon nem tartozunk-é hát az Aszszonyi Rendnek ízézését az e'-féle Verseknek nemeihez-is édesgetni olyan tsemegével, mely ő előttök kedves?⁶⁷

Különös, de ezek az érvek (megédesítés, hagyományegyeztetés) már elhangzottak a tudós literátorok szájából is, nevezetesen Rát Mátyás vélekedett így, mikor a *Magyar Hírmondóban* 1781-ben közzétette Gyöngyössi János verseit:

...hogy az efféle *Leoninus* Versek köztünk lábra kapjanak, azt nem kívánom. Mert félő, hogy sok jó elmék netalán elnyomattatnának, ha ily szoroson köttetnének. Azonban míg minden Magyarok hozzászoknak a régi Görög mértékre vont Magyar versekhez, avagy csak az által is jó őket édesgetni, hogy az úgynevezett *Kádentziát*, melyet már régen megszoktanak, feltalálják benne.⁶⁸

A hasznosság és gyönyörködtetés horatiusi elvének némiképp prakticista alkalmazását konstatálhatjuk e véleményekben. Látnunk kell azonban azt is, hogy a hasznosság feltétlen primátusának elismerése mögött a gyönyörködtetés igen eltérő felfogásai húzódnak meg. Miként a korban mindenki, Péczeli is vallja ezt az elvet, de ő egyértelműen választ „ész” és „fül” között az előbbi javára.

Gyöngyössi és más versszerzők ezzel szemben inkább az utóbbit preferálják (éppen ezért érzékelik a támadás Péczeliék részéről):

Hozzá-tésem azt-is, hogy én e'-féle Versekkel vagy azoknak kedveskedtem, a' kik felől jól tudtam, hogy magok-is az ilyenekben gyönyörködnek; vagy pedig barátságos kérésekkel-is töllem éppen e'-félélt kívántanak. Ugyan miért ne esmértem volna kötelesnek magamat ezeknek-is gyönyörködtetésekre örömet szolgáltatni és az ő íz-érzéseknek éppen inyek-szerint való fűszerszámmal kis kertetskémből kedvét találni?⁶⁹

Számosak a példák, amelyek a haszonelvűséget átfordítják a gyönyörködtetés önelvűségébe, miközben természetesen nem adják fel az „utile dulci” elvét.⁷⁰ Ez a gyönyörködtetés azonban nem azonos azzal a gyönyörködtetéssel, amelyet Kazinczyék várnak el egy irodalmi műtől, támadásuk ezért oly kíméletlen. Lényegileg feloldhatatlan ellentét feszül tehát itt a tudós hazafiság beszédmódjának egységes ideológiája mögött, amely ellentét majd az új évszázad irodalmi harcaiban válik igazán meghatározóvá.

b) Alkalmi versszerzés

A leoninust egyértelműen „barbarismusként”, a kiműveletlen ízlés jeleként felfogó nézetek hevessege nem érthető, ha csupán egy versforma tagadásaként olvassuk őket: itt egy egész költői hagyomány, versszerzői mentalitás elutasításáról van szó. Az integrálódó irodalom a születő nyilvánosság közegében sokféle hagyományt szembesített, nagy mennyiségi felfutás közepette. E mozzanat egyrésztől kétségtelenül fejlődésként értékelhető a korábbi állapotokhoz mérten, másrésztől hamar nyilvánvalóvá váltak árnyoldalai is. Kazinczy már 1786-ban arról panaszkodik Orczy Lőrincchez írott levelében, hogy Landerer, a nyomdász, „minden válogatás nélkül ad-ki mindent, 's a' Haza-szeretettel fedezgeti a' pénz után való ásitozását”.⁷¹ Az évtized végi felfutás következtében aztán egyre többen kezdik mondogatni egymás között, hogy milyen kártékonyak a Magyar Parnasszust előzőnlő verselők, akik magukat is „tudós Hazafiaknak” tekintették (s tulajdonképpen – ideologikusan – joggal, hiszen ők is a magyar nyelv nagyobb dicsőségét kívánták szolgáltatni). A jelenség nem új, nem is speciálisan magyar, de akkor és ott akutá vált.⁷²

Ebben a helyzetben különösen szükséges a kritika: „elszántam magamat, hogy recenziókat készítek, mert látom, hogy literaturánk nem annyira a' reszten írás, mint az igen szapora írás által veszt” – írta Kazinczy Édes Gergely-

nek 1791. augusztus 7-én.⁷³ Batsányi alig egy hónappal később megjelentett tudósításában ugyanígy nyilatkozik:

A' Kritikának (ha jól értyük, ha illendőül 's okosan tudunk élni vele) meg-betsülhetetlen-nagy hasznát vehettyük. Hasznos ez egy-általlyában minden Írónak; de különösen azokra nézve, kik, ehhez vagy nem értvén, vagy munkájiknak fáradttságos jobbítgatását restellvén, avagy nem várhatván, minden haszontalanságot ki-nyomtattnak, 's közönségessé tesznek, el-múlthatatlanul szükséges. [...] Annyi t. i. a' sok ízetlen Vers-faragó minden-felé, ki, akármi hitvánságról akármikor száz meg' száz *kadentziát* írhatván, hogy néha Deák lábakonn-is el-billeghetvén, a' Poéta nevet nagy-fennyen hordozza; hogy éppen nem tsudálhatni, ha némellyek előtt (kivált ha idegen nyelveken jobb ízhez szoktak) a' Magyar Poétai név igen tsekély betsületet talál.⁷⁴

A „szapora írás” leginkább a popularitás nyilvánosságra lépő hagyományait jelölte a kor szóhasználatában, a „rythmisták”, „verselő” hadait, a Losontzi István és a „mesterkedő poétikák” szellemében alkotó „versificatorokat”.⁷⁵ E populáris hagyományok a nyilvánosságra lépéssel válaszóthoz érkeztek: vagy átalakulnak, vagy előbb-utóbb kihullanak a nyilvánosságból. Az alkalmi versek konkrét közösséghez kötöttsége a modern nyilvánosságban nem érvényesülhet, a „tudós Hazafiak” többségükben már nem ismerik a névnapján, házassága alkalmából stb. felköszöntöttet, így a „mű” utalásai, a személyes vonások és vonatkozások értő közeg hiányában a levegőben lógnak. Az alkalmi vers csak az új közeghez alkalmazkodva, vagyis levetkőzve primér közösségi jellegét, általánosabb összefüggések közé emelkedve lehet életképes.

Ismertes, hogy Kazinczy mind Édes Gergelyt, mind Csokonait eltéríteni igyekezett a „Gelegenheits-Gedichtek”, „Török Marsok”, „névnap-i köszöntők” írásától,⁷⁶ s hogy másokat is keményen bíralt ezért. A *Helikoni Virágok*-ban példákat akart adni a jobb ízlésre, de az *Orpheus*-ban is egyértelműen megfogalmazta véleményét, például Dayka Erzsébet napi köszöntőjét közölve a következő jegyzetet fűzte a vershez: „Nyomorúlt Név-nap köszöntők, dongó Rhythmisták, mit mondatok ennek a' szép darabnak olvasása után? El-sárgúltok! O némúljatok-meg már valaha! vagy, ha lehet, kövessétek ezt a' kedves Poétát.”⁷⁷

A leoninus vers elleni erőteljes támadás tehát ebben a helyzetben értelmezhető. Rát Mátyás még átmenetileg alkalmazhatónak látja, Földi is csak utóbb vált megengedő hangnemből kizáróba, viszont az 1780-as évtized második felétől kezdve, mikor az alkalmi poézis elárasztja az éppen bontakozó nyilvánosságot, már szalonképtelennek nyilvánítatik. Szalonképtelen, mert egy eladdig az irodalomba nem is tartozó műveltségi hagyományt képvisel, a popularitást; szalonképtelen, mert e hagyomány megújítását a literátus versújítás eredményeit felhasználva végzi, ami a másik oldalról nem kívánatos keveredésként tűnik fel; mert vállaltan a közvetlen közösség szórakozási

és gyönyörködési igényeinek kíván megfelelni, s a tudós ismeretszerzést valójában csak jelszóként vállalja fel; s mert a közvetlen közösség szórakozási és gyönyörködési igényeinek nem a modern „aiszthézis” jegyében kíván megfelelni, hanem a mesterkedő, iskolás poétikák szellemében. A támadások tehát sokféle irányból érkeznek, de egyaránt a tudós hagyományoknak a popularitással való szembesüléseként értelmezhetőek. E szembesülésben, amelyet a „versificatio” mennyiségi felfutása katalizált, az önértelmezés mozzanatai mindkét oldalon felerősödtek, új meghatározásokat körvonalazva az irodalomfogalom terén, a gyönyörködtetés elvének előtérbe állításával.

4. A kritika-vita: értékelv

a) A kritikairás elvi lehetősége

„Mihent az Irok nyomtatásba egy egész nemzet elöt el kezdenek egymással vetélkedni, azonnal meg indul a szép elmélkedés” – jelentette ki Bessenyei *A Holmiban*, a *Penna tsata* című részben, összefoglalva elvi alapját saját, persze korántsem rendszeres kritikai gyakorlatának.⁷⁸ Az 1780-as évek végén kibontakozó nyilvánosságban, mint láttuk, megnőtt a jelentősége a kritikai gyakorlatnak, ami a recenzióírás elvi kérdéseinek felvetődésével járt. Alapvető kérdés volt, hogy a „tudós Hazafiság” beszédmódjának erősen integratív ideológiája hogyan egyeztethető össze a valamely értékelvek jegyében szelektálni kívánó kritika létével. Sokak nézetét fogalmazta meg Gyöngyössi János, mikor Ráday Gedeon általi megtámadtatására válaszolván, elvileg tagadta a recenzió szükségességét:

...a' *gustus*nak örök régulája-szerint azt bátorkodunk mi-is ki-kérni, hogy a' mi inyünk-is szabados tetszése-szerint élhessen a' különbözőknek ellene-mondások nélkül olyan tsemegével, melly mi előttünk nem utállatos. Ki tudja, hátha ez a' különböző íz-érzés, és annak szabados gyakorlása szolgálni fog jövendőben a' Magyar Vers-szerzésnek nagyobb tökéletességére?⁷⁹

Gyöngyössi a „*De gustibus non est disputandum*” elvét húzza elő, amit kiegészít egy aktuális vonatkozással is, nevezetesen azzal, hogy bármely munka alkalmas lehet a magyar nyelv tökéletesítésére, s így valójában (a tudós hazafiság beszédmódja szerint) hazafias tettek tekinthető, amely esetében nincs helye bírálatnak.

Ez az érvelés, másrésztől, kimondva vagy kimondatlanul, a kritika és a kritikus semmibevétele. A Bessenyei által is bírált Kónyi János például a kritikus egy lóhoz hasonlítja, „melly tsak egyedül magát tartja valaminek lenni, minden egyebet gántsol és oldalba rugdal”.⁸⁰ Hasonlóképpen nyilatkozik András Sámuel is, mikor egy ugyancsak igen érzékletes példával él:

...a' kinek ez a' Könyvetske nem tettzik, ne vegye meg, vagy ha meg-vette, hordja a' pÉrvátára kevés pénze árrát, és annyiszor hasznát veheti, a' hány levél benne vagon [...] De kérem, gondolja-meg azomban azt-is ott leg-alább, a' hól nagy liku (lyuku) széken ül, vagy kuporog (kutzorog,) hogy nem minden tyuk (tik) tojhat arany kokót (gyermekek szava a' tojás helyett) akár mint erőlkdjön-is.⁸¹

A kritikát elvileg negligáló álláspont végső soron nagyon hasonló eredményre jut, mint egy másik, megengedőbb közelítésmód.

E másik nézet szerint a kritika elvileg indokolt, de bevezetése csak szabályozottan és fokozatosan képzelhető el. Horváth Ádám írja Kazinczynak a *Magyar Museum*ban megjelent első recenziók kapcsán:

Kérlek benneteket, hogy eleinte a' recenziókkal hagyjatok fel; akkorra tartsatok azt, mikor Hazánk el hiszi rólatok, hogy mint reguláris Tudós Társaság közönséges kritikuskok lehetek; még most tiz tizenkét esztendeig irjatok. 's hagyjatok irni másoknak is; mert ha valakit bántunk, épen ugy tselekszünk, mint ha a' gazdának három munkássánál több lévén, egyik azok közül is a' másik kettőt motskolná, káromlaná, 's mi lenne belőle, az, hogy azután egy munkást sem találna.⁸²

Hasonlóan fogalmaz egy-egy újságcikkben Szacsvey Sándor és Andrád Sámuel is, mikor csecsemőkorát élő irodalmunkra hivatkoznak.⁸³ Ezen álláspont szerint tehát a literatura adott állapotában még káros a bíráló, hiszen elriaszthatja a magyar nyelv és literatura üdvén munkálkodó „hazafi társakat”. Pragmatikus kiindulásból ugyan, de ez az érvelés is nagyon közel kerül az előzőhöz. A későbbi időszakba utalt recenzióírást Horváth Ádám egyébként is csak szabályozott formában, egy tudós társaság hatáskörében tudja elképzelni.⁸⁴

Batsányi is a Tudós Társaság hatáskörébe utalja a kritikai normák meghatározását a *Magyar Museum* Bé-vezetésében,⁸⁵ de ugyanakkor elveti a fokozatosság elvét, s a korszakban a legkövetkezetesebben képviseli a kritikaírás szükségességét.

A' közre-eresztett Könyveknek illyetén szabad és nyilván való meg-ítélése, mivel nagy a' haszna, minden mái tudós Nemzeteknél szokásba jött. Az Írónak (bár még olyan nagy és különös elmével birjon-is ő) éppen nem válik ez betstelenségére, és mind addig helytelen léssen neheztelése, valameddig munkájának Meg-ítélője az illendőség' határait által nem hágja, és a' hibáknak meg-jegyzésében elő-forduló állíttásait józan okokkal támogattya. Meg-fogyatkozott természetünk nem hozhat minden pontban tökéletes munkát. Több szem többet lát; 's azért-is a' ki-mutatott 's meg-bizonyított hibának meg-esmérése 's jobbítottása soha sem válik a' Szerzőnek kissebbségére; a' fel-fútt maga-meg-hittség pedig mindenkor.⁸⁶

A *Magyar Museum*ban jelentek is meg recenziók, főleg azonban az első számokban és leginkább Kazinczy tollából, Batsányi valójában nem művelte ezt a műfajt.⁸⁷ (Majd 1793 és 1795 között jelent meg egy csak könyvismertetése-

ket közlő füzet a *Magyar Mercurius* melléklapjaként, Pánczél Dániel szerkesztésében, a *Magyar Bibliotheca*. Ez azonban a hagyományos litterae fogalom szellemében tekintett az irodalomra, s nem képviselt az előzőkhez hasonlítható értékelvet.⁸⁸⁾

Kazinczy az első számokban Gelei József, Péczeli József, Barczafalvi Szabó Dávid munkáiról jelentetett meg bírálatokat, illetve bíróló megjegyzéseket,⁸⁹⁾ amelyek sértődéseket okoztak, s némi megütközést is keltettek, Horváth Ádám például ezek apropóján fogalmazta meg véleményét Kazinczyhoz írott (idézett) levelében. Kazinczyt mindez azonban nem riasztotta el, sőt, bizonyos dacos sértődöttséggel reagált, amiben persze benne volt, hogy ő maga nem jól tűrte a bírálatot:

Miattam írhat minden a' hogy akar, de midőn én egészen tolerans vagyok, én is meg kívánom, hogy erántam is minden tolerans légyen: egyéb eránt nem tsak meg hagyom mindennek azt a' szabadságát hogy hibáimat hibáknak nevezze, hanem hogy annál bátrabban nevezhesse, azoknak arra példát is adok, mert én az övét annak kiáltom Recenzióimban, mellyek Orpheusomat majd el fogják tölteni.⁹⁰⁾

Mindazonáltal a recenzióírást már ekkor is elvből támogatta, noha egyes kérdésekben nem bizonyult teljesen következetesnek.⁹¹⁾ Kazinczy és Batsányi kiállása az értékelvet érvényesítő kritikáirás mellett a nyelvi kifejezésmódot és a „valódi” szépségre épülő gyönyörködtetést felértékelő új irodalomfogalom kialakulását segítette elő, akárcsak a másik két vitában képviselt álláspontjuk.

b) Magán és nyilvános beszéd

Érdekes eset ebből a szempontból Dugonics András *Etelkájának* megítélése. Az első vélemények a könyv megjelenését követően igen negatívak (noha az egekig magasztaló kritika is napvilágot látott, például a *Mindenes Gyűjteményben*⁹²⁾). Kazinczy Ráday Gedeonnak írja 1788. június 21-én:

Ezen útamra a' Dugonits Etelkáját hoztam-el magammal; a' kotsiba azzal töltöm időmet. És ennek a' könyvnek látásán elejéntén nagyon meg-örültem, hazafiúi el-ragadtatást 's tsak őseink előtt esmeretes felséges együgyűséget 's Magyar tüzet reménylven: ah, de mint szomorodtam-el, midőn a' leg-izetlenebb galanteriát a' leg-alacsonyabb popularitást 's gyermeki affectatiót, hogy *Magyar vagyok*, találtam. [...] a' könyv, ha úgy tekintjük tsak, mint Románt, tsak-nem az Argirus és Stilfrid Classisába való. – Nevettséges a' szók' derivatióiban és faragásibann is.⁹³⁾

Ez a véleménye a későbbiekben sem változott sokat,⁹⁴⁾ mégis, az *Orpheus* első számában a következő ismertetést közölte róla:

Prof. Dugonits András Úr Etelkát újjobban nyomtattatja. Azok, a' kik ezt úgy nézik, mint közönséges Románt, melly szerelmet tanítani, vagy tsak némelly munkára nem szü-

letett elmét egynehány únalmas óráitól dajkai dallás formán meg-szabadítani akar, erről a' munkáról igen kantsalúl ítélnék: De nem ez vólt az Író szándéka. Ő bennünket Atyáinknak régi idejekre akart vissza-vinni; azoknak szokásokat, életek módját, országlásokat 's a' t. tette elinkbe, adagiuminkat mentette-meg az el-veszéstől. Némellyek durvák és a' mostani kényes füleket meg-sértik: de az Árpád' idejéhez nem éppen illetlenek. Az, a' ki ítélve olvas, az illyeneken nem akad-fel, hanem inkább szívére szorítja lélekben maga előtt lebegő magyar Dugonitsát.⁹⁵

Itt dicsérőleg emeli ki a magyarkodást, melyet magánlevélben elítélt, továbbá korábbi bíráló megjegyzései („leg-alatsnyabb popularitás”) is jócskán megszelidülnek és elnéző modalitásban szólalnak meg („a' ki ítélve olvas, az illyeneken nem akad-fel”). Valamilyen okból kifolyólag tehát ebben az esetben nem valódi véleményét hozta nyilvánosságra, noha máskor nem-igen tartózkodott ettől.

Ez az ingadozás, még ha esetleg taktikai természetű volt is, mindenképpen figyelemre méltó, már csak azért is, mert másokra is jellemző a magán és köz szféra különválasztása. Ráday Gedeon Kazinczy idézett, Dugonitsot bíráló levelére hamar válaszolt, s ebben kevésbé élesen fogalmazva, de alapos „szakmai” érveket felsorakoztatva megerősítette Kazinczy véleményét. Igen tanulságos, ahogy levelét zárja: „Én ezen ítélet tételemet tsak az Urnak írom, mert senkivel sem akarok össze háborodni, énis.”⁹⁶ Hasonlóan fogalmaz egyébként Poóts András verseinek megítélésekor is: „Ezeket tsak az Urnak magának in confidentia irtam, mert senkivelis össze veszni, annyival inkább senkit rágalmazni nem kívánok.”⁹⁷ Így voltak ezzel mások is (például Földi János).⁹⁸ Ami tehát a magánlevélben helyénvaló, felfogásuk szerint nem feltétlenül tartozik a nyilvánosságra, legyen az teljesen szakmai kérdésben, mindennemű személyeskedéstől mentesen megfogalmazott bírálat. A kritika ugyanis személyes támadásként értelmeződött a korban (persze nemcsak akkor, de akkor főleg), mert „a nyilvános irodalmi beszéd retorikájának, stilisztikájának, érvrendszerének, illetve etikájának elvei és szempontjai a magyar irodalomban ez idő tájt teljességgel kidolgozatlanok”.⁹⁹

A példák hosszan sorolhatóak. Már Rát Mátyás néhány óvatos megjegyzése ingerült tirádát váltott ki Rájnis Józsefből¹⁰⁰ (amelynek nyomán még évekkel később is hitvitázói hevülettel „híremre, nevemre büdös nyálát locsogató hírközlő”-nek titulálta Rátot¹⁰¹). Rát, ugyancsak a *Magyar Hirmondó* hasábjain¹⁰² továbbra is személyeskedéstől mentesen, de határozottan válaszolt, fenntartva véleményét. Rájnisnak egyébként minden vitája vagdalkozó volt, durva személyeskedésekkel terhelten, akár Ráttal, akár Barótival, akár Batsányival vagy bárkivel is szállt szembe, ami nyilván alkati sajátosságokkal függött össze. De a kor vitái egyébként is nehezen tudták elválasztani a személyes becsületet a szakmai állásponttól. Nem véletlenül tartotta szükségesnek hangsúlyozni Kazinczy a *Magyar Museumban*, hogy

...szemem előtt lessz mindenkor, hogy az írás' fogatkozásaival együtt az Író személye nevettségessé ne tétettségessé; mellyről úgy tartom eléggé bátorságossá téssen az mindeneket, hogy Recenzióim soha sem fognak nevem nélkül meg-jelenni. Ki tésszi-fel tehát felüllem, hogy személyemet a' Meg-sértettnek meg-támadásául ki-tenni, és nyúgodalmamat fel-háborítatni akarnám?¹⁰³

c) Egyéni sérelem és közhaszon

Ha a recenzens mentes minden személyes érdekeltségtől és hangneme tisztán szakmai és nem személyeskedő, akkor Kazinczy szerint nemcsak megengedhető az éles fogalmazás, de egyenesen szükséges:

...nékem az elég, hogy szívem' bizonyosságát el-nyerhettem az eránt; hogy valamint javallásaim minden hízelkedéstől menttek valának, olyan menttek vólttak minden személyes idegenségtől, büszkeségtől 's már nemtelen indulatoktól Gántsolásaim-is. Azt sints okom meg-bánni, hogy eggy 's két jegyzéseim élesek vóltak, mert a' Recenzió természeti azt, más Nemzeteknek példájok szerint-is, meg-kívánja.¹⁰⁴

A recenzió ugyanis a közönség érdeklődésének felkeltésére és egyben orientálására szolgál, s ily módon az elérhető közhaszon egy nagyobb összefüggésben kompenzálja az egyén által elszenvedett sérelmeket.

Ha talán tudni akarnád tőlem, mit nézek én legszükségesebbnek a' szükségesekek' temérek számában, ezt fognám felelni: Minél gondosabb fordításokat, egy két bírálógtó Folyó-írást, 's eggy két lármás, de nemes tolcsatát, 's ezt az utolsót még inkább mint minden egyebet. Valljuk-meg, a' Közönség mind az által a' mit eddig adánk, nem igen nagy kedvet kaphatna az olvasásra, 's nem érti, mi forog szóban az Irók között. A' lármára öszve csődülének, részt vennének a' csatázásban, 's ismeretekben meggazdagodva térnének-el a' veszekedés', vagdalkozás', döfdösés', rugdosás' helyéről. A' virrongók vesztenének, de az ügy nyerne.¹⁰⁵

Kazinczy a „virrongások” szükségességét sohasem tagadta meg.

A kritikaírás múlhatatlanul szükséges voltának belátása a szerkesztői gyakorlatra nézve is következményekkel járt. A *Magyar Hírmondó*, a *Magyar Kurir*, s még inkább melléklapjaik, a pozsonyi *Magyar Músa*, a bétsi *Magyar Múza* és az *Újj Bétsi Magyar Múza* hasábjait lapozgatva még azt tapasztaljuk, hogy válogatás nélkül közölnek mindent, amit beküldtek hozzájuk, s így elárasztják őket az alkalmi költemények.¹⁰⁶ A *Hadi és Más Nevezetes Történetekben* és a *Mindenes Gyűjteményben* is jelentek meg hasonló karakterű darabok, de ezen lapoknál inkább a tudós ismeretterjesztő szándék dominált. A *Magyar Museum* és az *Orpheus* egészen más minőséget képviselt. Batsányi erősen válogatott:

Mí bátra n ígérhettyük, hogy azok a' darabok, mellyek a' M. Museumban, fő-képp' ennek-utánna, helyet nyerendenek (már akár mí-magunktól származtak, akár másoktól küldettek légyen azok) ha szinte nem éppen leg-tökéletesebbek lesznek-is, leg-alább amazok közzé nem fognak számláltathatni.¹⁰⁷

Kazinczy az azonos helyzetértékelésből más következtetést von le:

Fel-vészem néha még a' rossz darabokat is. Az Olvasó bosszankodni fog érettek reám; a' Criticus által-látja azt az okot a' melly által indítottam; Maradékaink közt pedig lessz valaki, a' ki Litteraturánknak akkori böldeg Horatiusi Epochájából mostani Enniusi Epochánkra tér vizsgáló szemekkel, 's szemeteimet kintseknek fogja tartani.¹⁰⁸

Nem mindig fogalmaz azonban ilyen fennköltten, levélben nyersebben szól és nyilvánosan nem vállalt szándékokat fed föl:

Megvallom istentelenségemet, Kánonok Molnárnak Szittyai Kláráját és azt, a' mi nyomban követi ezt az Orpheus 1. kötetének 3-dik darabjában, egyedül azért vettem-fel ott, hogy a' Páter Leo és más Bálnak papjai által annyira imádott bálványt feldőjthessem, 's megkaczagtathassam.¹⁰⁹

A csatákban persze nemcsak adni lehet, hanem kapni úgyszintén. Kazinczy is mindenféle támadásoknak volt kitéve már ekkoriban,¹¹⁰ s nem lehet mondani, hogy túlzottan toleránsan viselte volna ezeket, még ha elvileg, mint láttuk, az ellene irányuló bírálat jogosultságát soha nem vonta (természetesen nem is vonhatta) kétségbe. Érdekes, hogy első ránézésre hasonló érvet használ, mint Gyöngyössi János, mikor a Bácsmegyeyt ért bírálatokra reagál: „Legjobb mindenikünknek a' maga szemével látni”,¹¹¹ s a Klopstock-fordításait kritizálóknak is azt veti oda, magát Klopstockot idézve: „Tanuljon-meg érteni, a' ki érteni akar”.¹¹² Ez utóbbi megjegyzése azonban már egy olyan *értékelven* épül, amely még nem volt honos a kor irodalomszemléletében.

Kérdés persze, hogy hol alapozható meg egy ilyen értékelv, mi biztosíthatja a legitimitását (e kérdés körüli vita egyébként hosszan húzódik a későbbi időszakokban is, lévén mindennemű kritika alapkérdése).¹¹³ Kazinczy és a kor első vonalbeli írói önértékük tudatára voltak kénytelenek hagyatkozni, mithogy nem volt még kialakulva egy viszonylagos konszenzussal bíró norma. Egy ilyen (immár esztétikai értékeken alapuló) normáért a tudós hazafiság beszédmódjának ideológiai implikációit figyelembe véve kellett megküzdenni: a sokféle irodalmi hagyomány összetalálkozásának közegében. Úgy tűnt, hogy a különböző irodalmi hagyományok összetalálkozása és vitája közben kiforrja majd magát az új irodalom, s mindegyik hagyomány maga is megváltozván egyesül az új minőségben, ahogy Földi János érzékletes hasonlata is sejteti:

...felette igen sajnálkozom mostani Litteratori alatt nyögő böldegatlan Haza nyelvünkön, melly most spirituosos és aër fixussal tellyes Litteratorinak pennái alatt éppen úgy vagyon, mint a' leghánykódóbb forrásban lévő zavaros új must, melly fenéig zavarodva lévén, tajtékos sűrű sepreit nagy pesgéssel és sok levegő éggel fúrja ki az Aknáján. – Boldog lessz szegény nyelvünk valaha, ha mostani zavarodott mustja még megüledett higadásra juthat! és boldog lessz a' Maradék, melly ennek által látható finum ízű tiszta borát, ha ez addig fenékét ki nem üti, valaha gyönyörködve ihatja!¹¹⁴

1 A jelen dolgozat, egy nagyobb munka részeként, az MKM FKFP 0450/97. számú pályázati program támogatásával készült. Az itt használt fogalmakra nézve lásd dolgozatainkat: *Nemzet-eszme az 1780-as, 1790-es évek magyar irodalmában*, ItK (sajtó alatt) és *Tudós Hazaifiak. Nyilvánosság és irodalom az 1780-as, 1790-es évek fordulóján*, Könyv és Könyvtár 2000. (sajtó alatt).

2 A kritikátörténeti megközelítés kérdéseire nézve lásd DÁVIDHÁZI Péter, *Hunyt mesterünk. Arany János kritikai öröksége*, Bp., 1992, 15–71., főleg 40–47.

3 Minderre nézve lásd dolgozatainkat: *Egy korszak kijelölése, In honorem Tamás Attila*, szerk. GÖRÖMBEI András, Debrecen 2000, 65–79.; „Literátusság” és „populáritás”, *Studia Litteraria* 1990, 131–150.

4 KazLev. II. 212., saját kiemelésünk.

5 Vö. SZILI József, *Az irodalomfogalmak rendszere*, Bp. 1993., 167–191.

6 Amint az Pápai Páriz szótárában is olvasható: „Levél, és mind az egész Deáki tudomány.” (PÁPAI PÁRIZ Ferenc, *Dictionarium Latino-Hungaricum et Hungarico-Latino-Germanicum*, Nagyszeben, 1767, 341.; hasonló: Bp., 1995.)

7 SZILI József, *i. m.*, 127.

8 *I. m.*, 32–33.

9 *I. m.*, 127.

10 *I. m.*, 33.

11 KENYERES Imre, *A magyar irodalomtörténetírás fejlődése a XVIII. században*, Bp., 1934, 36.

12 *I. m.*, 57.

13 SZILI József, *i. m.*, 127.

14 A két tudós literátor irodalomszervezői tevékenységéről és irodalomfelfogásáról meglehetősen pontos képet alkotott a szakirodalom (elsősorban: BÍRÓ Ferenc, *Péczeli József*, ItK 1965, 405–432., 557–583.; KÓKAY György, *A magyar hírlap- és folyóiratirodalom kezdetei*, Bp., 1970, 325–378., 452–466.), ezt elismételni nem szükséges, inkább csak a gondolatmenetünk szempontjából lényeges elemeket emeljünk ki.

15 MARGÓCSY István, *A magyar nyelv státusa a XVIII. század második felében = Folytonosság vagy fordulat? (A felvilágosodás kutatásának*

időszerű kérdései), szerk. DEBRECZENI Attila, Debrecen, 1996, 253.

16 Mindenes Gyűjtemény (MindGy) 1790, III. Negyed, a címlap verzője.

17 MindGy, 1790, III. Negyed, 365.; vö. KÓKAY György, *Javaslatok 1789-ből a könyvtalvasás népszerűsítése érdekében = Uő, Könyv, sajtó és irodalom a felvilágosodás korában*, Bp., 1979, 167–177.

18 HMNT, 1789, I. szakasz, 282–283.

19 HNMT, 1790, II. szakasz, 67., 68.

20 Révai Miklóssal is szoros kapcsolatban voltak ebben az ügyben, vö. KÓKAY György, *A magyar hírlap- és folyóiratirodalom kezdetei*, *i. m.*, 355–358.

21 A pályázatokról lásd KÓKAY György, *i. m.*, 350–355.

22 HMNT, 1791, IV. Negyed, 516., az esztétika tanszék üresedése kapcsán.

23 Lásd münderről részletesen SZAUDER József, *Az esztétikai tanszék betöltésére kiírt pályázat és kritikai irányzataink 1791-ben*, ItK, 1971, 78–106., főleg: 88., 94., 99.

24 Vö. PENKE Olga, „A könyveknek veleje” – *a felvilágosodás egy rövid műfajának magyarországi története (1780–1830) = Folytonosság vagy fordulat?*, *i. m.*, 88–101.

25 MindGy, 1789, I. Negyed, 120.

26 Vö. PENKE Olga, *A Mindenes Gyűjtemény egyik forrása: az Esprit des Journalistes de Trévoux*, MKSz, 1988, 248–273.

27 Vö. BÍRÓ Ferenc, *Péczeli József*, *i. m.*, 567–569.

28 *I. m.*, 413.

29 BJÖM, II, 101.

30 Vö. ZSIGMOND Ferenc, *A műfordítás elvi kérdései megújhodáskori irodalmunkban*, Debrecen, 1939, 5.

31 Ezért nem tartjuk alkalmazhatónak a deákos, franciás, németes iskola korábban oly népszerű terminusait, vö. pl. CSÁSZÁR Elemér, *A deákos iskola = Deákos költők*, kiad. CSÁSZÁR Elemér, Bp., 1914, 5–6.

32 MARGÓCSY István, *i. m.*, 258.

33 KazLev, II, 361–362.; vö. FRIED István, *Irodalomteremt(őd)és és/vagy (mű)fordítás = Literatura*, 1997, 288.

34 BJÖM, II, 175.

35 Vö. Fried István idézett tanulmányával, ahol további példák sora és részletes elemzés található.

36 MindGy, 1789, II. Negyed, 188.; vö. ZSIGMOND Ferenc, *i. m.*, 9–10., további példákkal.

37 Ráday Gedeon pl. ezt a jegyzetet fűzi *Aeneis*-fordításához az Orpheus hasábjain: „Ezen versek nem azért küldtettem-meg, hogy, a’ kik Virgilius fordításában foglalatoskodnak, munkájokat abba hagyják, azon gondolatból, hogy mi szükség annak arnyi sokszori fordítása? Ugyan is mentől többen fogják ezen nagy Poétát fordítani, annál több hasznot reménylhet abból Nyelvünk.” (II. 3., 245.) Közvetlenül ezután pedig egy Horatius-óda eredeti szövege mellett annak két, Kazinczytól és Földitől származó fordítása áll, tükörszedéssel. Batsányi ugyancsak többször alkalmazza e módszert a Magyar Museumban, pl. a Rájnisal vitatkozó *Töladalékban*, vö. további példákkal ZSIGMOND Ferenc, *i. m.*, 10.

38 Lásd BJÖM, II, 452–461., 490–501.; SZAJBÉLY Mihály, *Fordításméleti megfontolások a 18. század második felének magyar irodalmában*, It, 1983, 139–158.; FRIED István, *i. m.*, 286–301.

39 SZAJBÉLY Mihály, *i. m.*, 152.

40 Lásd BJÖM, II, 462–471.

41 PÉCZELI József, *Henriás*, kiad. VÖRÖS Imre, Bp., 1996, 44–46.

42 MM, II, 1., 85–95.

43 *Gessner’ Idylliumi és Bácsmegyeynek öszveszedett levelei = Érzelmes históriák*, kiad. LÓKÓS István, Bp., 1982, 208–210., 360–364.

44 *Révai Miklós elegyes versei és néhány apróbb köttetlen írásai*, Pozsony, 1787, 181–182.

45 KazLev, II, 192., 305., az előbbi helyen két, az utóbbin három fordítási elvet nevezvény meg.

46 KazLev, I, 87.

47 Minderről lásd CSETRI Lajos, *A magyar nyelvújítás kora irodalomszemléletének nyelvfilozófiai alapjairól = Irodalom és felvilágosodás*, szerk. SZAUDER József és TARNAI Andor, Bp., 1974, 229–279., főleg 231–253.; KELEMEN János, *Nyelv és történetiség a klasszikus német filozófiában*, Bp., 1990, főleg: 83–191., 232–240.; S. VARGA Pál, *Nemzetiség és nyelvszemlélet a magyar romantika irodalmában*, Kézirat.

48 *Az észről vagy elmésségről = Hagyományörzés és hagyományteremtés a versújítás korában (1760–1840)*, szerk. KECSKÉS András és VILCSEK Béla, Bp., 1999, 234., vö. 137. is.

49 BJÖM, II, 103.

50 Vö. SZAJBÉLY Mihály, *i. m.*, 153–155.

51 „nem azért kell le-fordítani az idegen Irókat, hogy lássuk azoknak hibáikat; hanem hogy meg-gazdagítsuk a’ mi literatúránkat azzal a’ mit ők leg-felsősebben találtak.” (MindGy, 1789, I, Negyed, 120.; vö. SZAJBÉLY Mihály, *i. m.*, 156.)

52 BJÖM, II, 106.; vö. FRIED István, „a differenciáltabb irodalmak közkedvelt és a műfaji hierarchiában előkelő helyet elfoglaló alkotásainak meghonosítása, hazaivá tétele az irodalomteremtés folyamataiban kaphatja meg valódi értelmét és jelentőségét.” (*I. m.*, 288.)

53 *Hagyományörzés...*, *i. m.*, 142. A vita áttekintéséhez lásd LEHR [TOLNAI] Vilmos, *A leoninus*, Bp., 1892.; OROSZ László, *A magyar verstani eszmélkedés kezdetei*, Bp., 1980, 36–41.; KECSKÉS András, *A magyar verselméleti gondolkodás története*, Bp., 1991., 154–159.

54 *I. m.*, 143. Rájnis József is hasonló alapálásból tiltakozik Rát Mátyás azon ötlete ellen, mely szerint Gyöngyösi István verseit időmértékbe kellene átirni, lásd *uo.*, 77., 92.

55 *Hagyományörzés...*, *i. m.*, 137.

56 BJÖM, II, 247–248.

57 *I. m.*, 179–180., illetve 307.

58 „Hogy soha verseidet te nagyon ki-ne vedd erejedből / Sok piperézéssel: Hidgyed valaki maga versét / Kelletnél fellyebb szereti tzi-frázni, az úgy jár, / Mint amaz orczáit vakoló Dámátska, ki-mentül / Több pirositóval keni képét, annyival otmányb; / Vagy mikoron valamely kereköd le-kötöd szekerednek, / Nem forog az, tsak tsúsz, ‘s a’ többi se jár szabadossan: / Szint úgy, a’ mely vers meg mért lábokra van osztva, / Ha közepét, s’ végét Rythmus nyügébe szorítod, / Kötve van ott az eszed: ‘s miket írj, két szótska parantsol / Istenem! e’ mételyt háritsd el a’ Magyaroktól.” (MM, I, 2., 87.) Ráday egyébként már egy 1786-ban kelt levélben ellenzi a leoninusokat (KazLev, I, 119.)

59 *Mesterkedők*, kiad. KOVÁCS Sándor Iván, Bp., 1999, 145–148.

- 60 KazLev, II, 222–223.
 61 KazLev, II, 222.
 62 Lásd a Magyar Műsában közölt cikkét = *Hagyományteremtés...*, i. m., 139–142.
 63 Gyöngyössi Jánosnak *Magyar Versei*, Bécs, 1790, Elől-járó Beszéd, 5. számozatlan oldal.
 64 I. m., 6.
 65 Vö. KECSKÉS András, i. m., 156.
 66 *Mesterkedők*, i. m., 151.
 67 GYÖNGYÖSSI János, i. m., 7.
 68 *Hagyományörzés...*, i. m., 44–45.
 69 GYÖNGYÖSSI János, i. m., 6.
 70 „A szépirodalom szerepét és célját a tudásanyag közvetítésében látó felfogás azért terjedhetett el olyan széles körökben a felvilágosodás századában, mivel megoldani látszott azt a kor gondolkodóit súlyos dilemmák elé állító problémát, hogy az elvont tudásanyagot miként lehet elérhetővé tenni a kevésbé felkészült tömegek számára. Valójában persze csak látszatz megoldás volt ez. A nagyközönség megnyerésére kezdetben eszköznek tekintett könnyed és érdekes művek ugyanis az idők folyamán önálló életre keltek, s kialakult az un. triviális irodalom, mely közhelyszerűen ugyan sokáig hivatkozott tudomány- és morálközvetítő szerepére, leplezett formában azonban már kezdetől fogva, később pedig egyre nyíltabban a pusztá szórakoztatást tűzte ki célul. Párhuzamosan, e folyamatot fölerősítve áruvá vált a művészet, s a piac-elv egyre jobban érvényesült a szellemi életben is.” (SZAJBÉLY Mihály, „Izzadnak a magyar tollak”, kézirat, melyet a szerző szívességéből használhattam; vö. MEZEI Márta, *A kiadó mandátuma*, Debrecen, 1998, 25.)
 71 KazLev, XXIII, 16.
 72 „a korafelvilágosodás gondolkodói számára a poézis azzal az öncélú formakeresésbe, alkalmi versek közhelyeibe fulladó későbarokk költéssel volt egyenlő, melyet M. Opitz jellemzett igen szemléletesen a következő szavakkal még a 17. század elején: »Nincs könyv, nincs lakodalom, nincs temetés nélkülünk [ti. a költők alkalmi versei nélkül – Sz. M.], és mintha senki sem tudna meghalni egyedül, verseink vele mennek a föld alá is. Bennünket akarnak olvasni minden tálon és kannán, ott vagyunk minden falon és kövön,

s ha valaki, ki tudja minő módon, házat szerzett magának, nekünk kell őt verseinkkel becsületessé tenni. Ez verset óhajt más ember feleségéhez, amaz a szomszéd szolgálójáról álmodott, a harmadikra vélt szerető barátságosan rámosolygott..., s a bolond követelődzésnek se vége, se hossza.«” (Szajbély Mihály kéziratos műve) Goethe pedig így fogalmazza meg véleményét (az Eckermann-nal folytatott beszélgetésekben): „Ahhoz, hogy prózát írjon az ember, kell hogy legyen valami mondánivalója; akinek azonban nincs semmi mondánivalója, még mindig faraghat verseket és rimeket; elvégre itt egyik szó szüli a másikat, és valami kijön végül, ami semmi ugyan, mégis úgy fest, mintha lenne valami.” (ECKERMANN, *Beszélgetések Goethével*, Bp., 1973, 157.) Lásd továbbá PÉCZELI József kritikus felsorolását a mesterkedő műfajokról = *Hagyományörzés...*, i. m., 233–235.

- 73 KazLev, II, 223.
 74 BJÖM, II, 260–261., 259–260.; vö. 186.
 75 Erre nézve összefoglalólag lásd BÁN Imre, *Losontzi István poétikája és a kései magyar barokk költészet* = *Studia Litteraria*, 1964, 29–42.; MEZEI Márta, *Felvilágosodás kori líránk Csokonai előtt*, Bp., 1974, 126–155.
 76 KazLev, II, 223., 297.
 77 Orpheus II, 4., 367.
 78 *Bessenyei György összes művei. A Holmi*, kiad. BÍRÓ Ferenc, Bp., 1983, 352. Lásd ugyanott Sándor István könyvéről írott bírálattát (357–359.) vagy a Kónyi János verseit valamilyen mértékben ugyancsak elmarasztaló véleményét (320., és *A Filozófus* = *Bessenyei György összes művei. Színművek*, kiad. BÍRÓ Ferenc, Bp., 1990, 584–585.; vö. KazLev, I, 158–159. és SZILÁGYI Márton, *A vígjátékiró Bessenyei művészi távlatai = A szétszórt rendszer*, szerk. CSORBA Sándor–MARGÓCSY Klára, Nyíregyháza, 1998, 151–153.).
 79 GYÖNGYÖSSI János, i. m., 8–9.
 80 KÖNYI János, *Ártatlan mulatság*, Buda, 1785, Előszó, idézi BENKŐ Loránd, *A magyar irodalmi írásbeliség a felvilágosodás korának első szakaszában*, Bp., 1960, 255.
 81 ANDRÁD Sámuel, *Elmés és mulatságos rövid anekdoták*, I. Darab, Bécs, 1789, Előszó XXXI–XXXII., idézi BENKŐ Loránd, i. m., 256.

82 KazLev, I, 398–399., vö. HÁSZ-FEHÉR Katalin, *A nyilvános és a magános irodalomról* = ItK 1998, 208–209.; MEZEI Márta, *Nyilvánosság és műfaj a Kazinczy-levelezésben*, Bp., 1994, 70–71.

83 Vö. CSÁSZÁR Elemér, *A magyar irodalmi kritika története a szabadságharcig*, Bp., 1925, 21.

84 Vö. KazLev, I, 340.

85 „SZÜKSÉGÜNK vagyon mánékunk ilyen egy Társaságra; melly mind a maga tagjait költsön segítséggel, mind egyéb Magyar Írókat hasznos tanáts-adással a' Tudományoknak Hazánkban való terjesztésére, 's az anyai nyelvnek szépíttetésére, serkentse, és ösztönözze; a' közre-botsátott munkákat próba-kövére húzván, a' józan Criticának szövéténekével, minden részre-hajlás nélkül, megvisgállya; a' mi azokban követésre méltó, vagy távoztatni való, ki-mutassa; és e' szerint Hazánk' fiait a' Szépnek és Rútnak, az Igaznak és Nemigaznak, a' Tökélletesnek és Hibásnak megkülömböztetésére, 's eleven érzésére vezérellye.” (BJÖM, II, 97.; vö. HÁSZ-FEHÉR Katalin, *i. m.*, 207–208.)

86 BJÖM, II, 137–138.; vö. még 158., 166–167., 180., 260.

87 Vö. CSÁSZÁR Elemér, *i. m.*, 24–25.

88 Vö. KÓKAY György, *A magyar hírlap- és folyóiratirodalom kezdetei*, *i. m.*, 435–436.

89 MM, I, 1., 50–54.; I, 2, 100. és 178–187.

90 KazLev, II, 186–187.

91 Kazinczy kritikusi tevékenységére az eddig idézett műveken kívül lásd még VÁCZY János, *Kazinczy Ferenc és kora I.*, Bp., 1915, 282–290.

92 MindGy, 1789, I, Negyed, 129–132.

93 KazLev, I, 191.

94 A regény fogadtatásáról vö. BÍRÓ Ferenc, *A felvilágosodás korának magyar irodalma*, Bp., 1994, 209.

95 Orpheus I, 1., 83–84.

96 KazLev, II, 195.

97 KazLev, II, 228.

98 Vö. erről részletesen MEZEI Márta, *i. m.*, 70.

99 HÁSZ-FEHÉR Katalin, *i. m.*, 207.

100 Lásd Magyar Hírmondó, 1781. szeptember 1., 68. sz., 537–542. = *Magyar Hírmondó*, kiad. KÓKAY György, Bp., 1981, 355–359. Rájnis válasza 1782-ben önálló kiadványként jelent meg, *A magyar Helikonra vezérlő Kalauzhoz tartozó megszerzés* címmel.

101 *A magyar Virgiliushoz tartozó sisakos páizos mentőírás = Pennaháborúk*, kiad. SZALAI Anna, Bp., 1980, 125.

102 Lásd Magyar Hírmondó, 1782. december 18. és 28., 98. és 101. sz., 778–782., 803–808. = *i. m.*, 391–397.

103 MM, I, 2. 179.

104 Uo.

105 KazLev, II, 301–302.

106 E lapokról összefoglalólag lásd KÓKAY György, *A magyar hírlap- és folyóiratirodalom kezdetei*, *i. m.*, 422–436. A pozsonyi Magyar Musa például így fogalmazza meg programját: „a' mi M. Músanaknak egyedül az a' tzelja, hogy azokat az ujj dolgokat, a' melyek a' tudományoknak és a' szabad és szép Mesterségeknek kerületiben befoglaltanak, születt nyelvünken megvigye az ezekután szomjúhozó nemes Lelkeknek” (Magyar Musa, 1787. január 6.).

107 BJÖM, II, 260.

108 Orpheus I, 1., Bé-vezetés.

109 KazLev, II, 230.; az idézett rész előtt a következő, ugyancsak tanulságos gondolatok állnak: „Örülöm azt a' szerencsését Heliconi Virágim tavalyi Gyűjteményének, hogy az a' Mélt. Gróf. javallását megnyerte. Sokkal sa nyarúbb Bírája lések ezen Gyűjteményeim darabjainak, mint az Orpheusban vagyok, mert ezeket Például és Mustrául szeretném kimutatni; az Orpheus darabjaiban pedig néha egyéb tekinteteim is vannak.”

110 Például a Bácsmegey kapcsán, lásd erről részletesen MEZEI Márta, *i. m.*, 72.

111 KazLev, I, 440.

112 MM, I, 2. 148., vö. KazLev, I, 213.

113 Vö. HÁSZ-FEHÉR Katalin, *i. m.*, 209–210.

114 KazLev, II, 307–308.